

הלכות תמורה - מתורתו של המגיד ממזריץ'

מאמרי זה ידון בסוגיה המצויה בצד מצדי דרכיה של החסידות. למרות ענייני בה, יתכן וחשיבות הדברים אינם בהם בזכות עצמם, אלא בכך שהם עשויים להטיל אור על סוגיות עקרוניות יותר בתורת המגיד הגדול.

אחת הסוגיות המרכזיות בהבנת החסידות היא סוגיית הרצון. מה דורשת החסידות (על פי תורת המגיד) מהרצון האנושי? האם הפיכת ה'אני' ל'אין'? האם לכבות את הרצון האנושי ולהגיע למין קוויטיזם, השלווה המתקבלת בעקבות ביטול רצוננו? או שמא המטרה היא שונה. מתוך סוגייה זאת רוצה אני להתעכב כאן על פרט מסוים שהעלה בעקבות הדיון בשאלות אלו. במאמרי זה רוצה אני לחזור ולדון בסוגייה אותה אכנה לשם הקיצור, סוגיית התמורה.¹

במרכז הסוגייה יעמדו הדברים שנאמרו על ידי ר' חיים חייקל מאמדור מחשובי תלמידי המגיד ממזריץ'.

”בשם ר' בער שי”נ² ענין התמורות בבורא הוא [ותמורתו אחד] כי האדון מקבל מלכותו מן התמורה, כי המלוכה נקרא על העבדים ממה שהם עושים היפך רצונם כדי לעשות רצון המלך” (כתבי קודש, כו ע”ב).

כיצד יש להבין טקסט זה? האם יש כאן העלאת הרצון אל המקום בו נמחקים הניגודים, דהיינו אל האין? נראה לי, שנושא הקטע שונה לחלוטין ואנסה להסביר זאת בהמשך. לא אכנס כאן לבידור אילן היוחסין של המושג תמורה. החסידות משתמשת במוטיב קבלי ישן, שמקורו קדום ומתפתח בקבלת רמ”ק והאר”י. בהמשך למסורת הקבלית נחשב העולם הזה כעולם של תמורה. באותה מסורת עומד עולם התמורות תחת שלטונו של הסטרא אחרא והקליפות. אולם כדי להבין את רעיון התמורה עלינו לחזור אל שרשי המושג המצויים בספר יצירה.

בין המודלים השונים שהקבלה ובעקבותיה החסידות השתמשו כדי להבהיר את הגותם, בולט במיוחד מודל האותיות. האותיות הן המקור של הישים השונים בעולם. במשנתו של הבעש”ט מודגש שזאת האות הנהגית הנשמעת מאז שהיא נאמרה בפעם הראשונה, ומאז ממשיכה להתקיים ולהחיות את העולם כולו. המציאות מתגבשת מסביב לאותיות, המתארות את הגרעין האלקי שבכל דבר. גרעין זה מתואר גם

¹ על סוגייה זאת ראה רבקה ש”ץ-אופנהיימר, החסידות כמיסטיקה, (להלן החס) עמ’ 23 וא”י.

² שיחיה נצח.

על ידי העובדה שבכל אות מסתתרת האות אלף. ארשה לעצמי לטעון שכמעט כמו בלוגיקה מתמטית, האות ב אינה אלא {א}, האות ג' – {א} – האות ד – {{{א}}}, וכן הלאה.

הדברים השונים נוצרים לא רק על ידי אותיות בודדות, אלא בעיקר על ידי פעולה היוצרת קומבינציות של אותיות. זהו צירוף אותיות היוצר מה שקרוי 'שער': אב, אג, אד... מב, מג... תרת... תשתת... וכו'. אכן בספר יצירה מתוארים הגלגלים היוצרים מבנים מהאבנים הללו. האפשרויות הן אינסופיות, אולם, לא כל הצירופים מתקבלים. נקבע רק שאותם הצירופים המתקבלים קובעים את כל המצוי לפנינו בעולם.

אולם תהליך זה, הוא רק שלב אחד בהתפתחות שפה – עולם. שלב נוסף מתקבל לפי פעולה אחרת: התמורה. התמורה המתוארת בספר יצירה מתקבלת על ידי סיכול האותיות (פרק ד, א-ב): "שבע כפולות בג"ד כפר"ת מתנהגות בשתי לשונות, יסודן חיי"ם שלו"ם חכמ"ה עוש"ר ח"ן זר"ע ממשל"ה. ומתנהגות בשתי לשונות ב"ב ג"ג ד"ד כ"כ פ"פ ר"ר ת"ת, רך וקשה, גבור וחלש, כפולות שהן תמורות, תמורת חיי"ם מו"ת, תמורת שלו"ם מלחמה, תמורת חכמ"ה אול"ת, תמורת עוש"ר עונ"י, תמורת ח"ן כיעו"ר, תמורת זר"ע שממ"ה, תמורת ממשל"ה עבדו"ת". שני האופנים של האותיות בג"ד כפר"ת, מתארות אכן את המצבים המנוגדים של ערכי היסוד של חיינו. לפני זה (ב, ז) למדנו שהדבר נכון אף לגבי המימדיה השונים של המציאות: "כ"ב אותיות יסוד קבועות בגלגל ברל"א שערים, חזר גלגל פנים ואחור, סימן לדבר אין בטובה למעלה מענ"ג ואין ברעה למטה מנג"ע".

בתמורה זאת משתמש בתמורה הרמב"ן כשבא לתאר את פעולתו של הקב"ה הנמצאת מעבר להשפעת האסטרולוגיה (דברים יח, ט): "... כי הבורא יתברך כאשר ברא הכל מאין עשה העליונים מנהיגי התחתונים אשר למטה מהן, ונתן כח הארץ וכל אשר עליה בכוכבים ובמזלות לפי הנהגתם ומבטם בהם כאשר הוא מנוסה בחכמת האיצטגנינות, ועשה עוד על הכוכבים והמזלות מנהיגים מלאכים ושרים שהם נפש להם והנה הנהגתם מעת היותם עד לעולם ועד, גזירת עליונים אשר שם להם אבל היה מנפלאותיו העצומות, ששם בכח המנהיגים העליונים דרכי תמורות, וכחות להמיר הנהגת אשר למטה מהם, שאם יהיה מבט הכוכבים (בפניו) [בפנים] אשר כנגד הארץ טובה או רעה לארץ או לעם או לאיש, ימירו אותם הפנים העליונים עליו להפך במבט עצמו, כענין שאמרו תמורת ענג נגע ועשה כן, להיות הוא יתברך שמו מהשנא עדניא וזמניא, קורא למי הים לעשות בהם כרצונו, והופך לבקר צלמות, מבלי שינוי טבעו של עולם, ושיעשו הכוכבים והמזלות מהלכם כסדרן".

בפירושו מוציא רבי משה קורדוברו את המסקנה שהיצר הרע באדם הוא תוצאה של תמורה זאת: "כ"ב אותיות יסוד, חקוקות בקול, חצובות ברוח, קבועות בפה בחמש מקומות... כבר פירשנו לעיל כי יש

אותיות באדם... בהם ה' עניינים והם האחד חקיקה, ב' חציבה, השלישי משקל, הרביעי צירוף, החמשית תמורה... כיצד הוא שקל"ן, והמיר"ן... א' עם כלן וכלן עם א' וכו', הענין כי בעולם נברא רע וטוב סם חיים וסם מות עץ דעת טוב עץ רע וכיוצא, לכך צרפן א' עם כלן היינו בהגביר הימין, וכלן עם א' היינו בהגביר השמאל שתהיה האות למטה והמשותפת (למטה) [למעלה] בענין שפעמים הגלגל חוזר לאחור, ובזה נברא הרע בעולם כענין יצר הרע וגיהנם והחיצונים וסם מות וכיוצא מן הדברים ההורסים והמחריבין".

עד כאן התמורה המבוססת על סיכול סדר האותיות. אולם מצאנו בקבלה תיאור אחר של התמורה בתיקוני זוהר (עא ע"ב):

תמורות אלין אלפא ביתות, כגון כוז"ו במוכס"ז כוז"ו, דאינון תמורות יקו"ק אלקינ"ו יקו"ק,³ ואית תמורות אחרנין מכמה מינין: אמר רבי אלעזר והא כתיב (מלאכי ג') אני ה' לא שניתי, אמר ליה ברי, ווי לבני עלמא דאינון אטימין לבא, דחשבין דידעין ולא ידעין, ודאי אני איהי שכינתא, הדא הוא דכתיב (ויקרא כ"ו) ויסרתי אתכם אף אני, איהי לא אשתני ולא איהי תמורה מיניה באחרא, ואיהו לא אשתני ולא אסתתר מינה, אבל לגבי חייביא אשתני קודשא בריך הוא ואסתתר מנייהו, הדא הוא דכתיב (דברים ל"ב) אסתירה פני מהם אראה מה אחריתם, ואמאי, בגין כי דור תהפוכות המה בנים לא אמון במ: מיד קמו כלהו חבריא דשמעו מלין אלין, ונשקו ליה על רישיה, ואמרו אלו לא אתינא לעלמא אלא למשמע דא דיינו, דודאי קודשא בריך הוא ושכינתיה לא אשתני דא מן דא, אבל לגבי אחרנין אשתני ואסתתר, בכמה לבושיין, ובכמה כסויין, ובכמה קליפין, ובגין דא אמר שלמה עליו השלום אל גנת אגוז ירדתי, דאיהו הוה ידע בקליפין כלהו, ובגין דא לא שביק אפילו מיני דכשוף דלא ידע, בגין דידע⁴ בקליפין. ורעיא מהימנא איהו יתבר כל קליפין, ונפיק מתמן מוחא דאיהו יקו"ק לארבע סטרי דאגוזא, (דאינון תהו ובהו וחשך ותהום), ומפרנס מניה לההוא חולה דאיהי אדנ"י, דבאלין קליפין די באגוז דאינון תהו ובהו וחשך ותהום אמר אסתירה פני מהם, ואית שנויין אוחרנין לטב לכל חד כפום עובדיה.

ראינו עד עתה את הצירופים היוצרים אובייקטים. עתה עדים אנו לתופעה אחרת. האובייקט המתואר על ידי אובייקט, משתנה עתה על ידי פעולת קידוד, הידועה לנו יפה מהמקורות, החלפת אותיות לפי א"ת-

³השווה דברי התיקוני זוהר (תיקון כב): "שד"י זו לבר ממזוזה ושמי ה' כוז"ו לגאון ממזוזה".
⁴נ"א למנדע

ב"ש, א"ל-ב"ם, א"ב-ב"ג-ג"ד וכד'. זאת היא פעולת התמורה. הדוגמה המובאת בתיקונים היא כמובן הידועה לנו רבות: "כוז"ו במוכס"ז כוז"ו". על דבר זה קראנו גם בעץ החיים (שער מ דרוש יג): ומעתה אל תתמה אם תמצא שם תחתון מאד ... וכמו שם כוז"ו דחילוף הוי"ה וכיוצא כי כל אלו הם כינויים חיצוניי' מאד והם בבריאה או ביצירה או בעשייה כי הוא בחי' הכתר אשר שם ובזה תראה כי שם כוז"ו והוא הוי"ה בחילוף אותיות כי גם בו כלולים י"ס של ספירה החכמה אלא שפנימות הוא הוי"ה בחילוף אותיות כוז"ו הסמוכות לאותיות הוי"ה בא"ב והם לבושים אליה וכעד"ז בכל השמות והכינויים בין ב' ספירות בין במלאכים וכל הנבראים והבן זה היטב.⁵

בתיקוני זוהר למדנו גם שהתמורה מסתירה את השם האמיתי הכלול בתוכו. אם נחבר את שני המוטיבים גם יחד, את הדגם של ס' יצירה ואת הדגם של התיקוני זוהר, נמצא שהתמורה מסביר את הופעת הרע בעולם, וממילא גם הסבל בעולם. התמורה באה להסביר את קיומו של היצר הרע. אילו ידענו את קוד ההסתרה היינו יכולים לראות מתחת לתמורה את מה שמסתתר בה. אך, לא תמיד אנו מכירים קוד זה. מתחת לרוע מסתתר הגרעין הטוב שהוא מכסה. מפליא הדבר שהתיקוני זוהר מביא לפנינו במפורש תיאוריה אפיסטמולוגית. הקדושה מסתתרת, אך רק בגלל העין החוטאת. אילו יכולנו להתגבר על החטא היינו רואים את מה שמעבר להסתרה.

אם ניישם את המודל הזה לטקסט שלפינו נווכח שהקטע מדבר על היצר הרע, ובצורה כללית על הרצון האינדיבידואלי השונה מהרצון האלקי. למה קיים רצון זה? התשובה היא שלמטרה קדושה. מעבר למאבק שבתוכנו, מהפרספקטיבה של עולם גבוה יותר עלינו לומר ש'הוא ותמורתו' הם קודש וממילא אחד: "והנה ידוע שברא הקב"ה אצלינו רצון אחר כדי שנכוף רצוננו תחתיו ועי"ז יש לו תענוג משא"כ אם לא היה לנו רצון אחר, והנה כשאנו מתבטלין ממצאות הרי אנו מחוברין בהנסתר וזהו (ויקרא כז) 'והיה הוא ותמורתו', כשיהיה מחובר ל'הוא' שהוא נסתר, אז 'ותמורתו', כלומר אפילו הרצון שיש אצלנו שנקרא 'תמורה' שהוא נגדיות עם הקב"ה, 'יהיה קודש' שכל דבריו יהיה לשם שמים" (חור"ת, ג תלב, עמ' קנה).⁶

⁵ השווה את דברי הרמ"ע מפאנו, יונת אלם חלק ד פרק ז: "וכן מצפ"ן תמורה להוי"ה שאותיותיה מוחי גדלות ותמורתן קטנות ודאי".

⁶ השווה את דברי בעל ה"קדושת לוי" (פרשת וירא): "והנה מחשבה אותיות בשמחה ומחשבה היא ראשונה ותמידיות וכשאדם בא לאין ומדבק עצמו במקור החיים ואז שופע עליו חיות ואז בא לעולם התמורה ומעלה אותו לאדון הכל להיות הכל דבוק בהש"י הי וקיים לעד וזהו סוד והיה הוא ותמורתו יהיה קודש (ויקרא כז י) וזהו שאחז"ל (ירו' ברכות פ"ב ה"ד) בט' באב נולד משיח כי אז הוא עולם התמורה ואז יכול להיות".

בהסתייגות מסוימת ניתן לומר שבקטע שלפנינו באה לידי ביטוי גישה המדגישה דווקא את הצד ההטרונומי של העבודה. רעיון זה בוטא בבית מדרשו של המגיד באופן מופלא ע"י השימוש במושג תמורה. וכך כותב רח"ח על הפרדוקסים שברצון:

מפני שברצון השי"ת היה מצוייר ג"כ הרצוניות שלנו פי' שרצונו היה שיהא לנו רצוניות לדבר אחר והוא הבחירה ורצון הש"י שנכוף רצונו תחת רצונו (חו"ח ס' פח עמ' מו). המלאכים הם עצם עמו אך ישראל יש להם רצון אחר (חו"ח ג עמ' יט).

מתוך הדברים האלה אנו לומדים שחשיבות הדברים נעוצה כמובן בכוונה המתלווה למעשים: "והנה כשאנו מקבלים את הקב"ה עלינו למלך אז נשלם מה שהיה במחשבתו של הקב"ה" (חו"ח ס' שמא, עמ' קכז). אולם דבר זה אפשרי אך ורק דרך העשייה: "וזהו שיש מצוה כי אי אפשר לקבל אדנות אלא ע"י איזה עובדא". ה'עובדא' מתארת את הצד החיצוני של המצווה, את המעשה עצמו. מושג זה הוא לדעת מושג טכני בבית מדרשו של המגיד. ר' ברוך מקוסוב פיתח את הרעיון בדבר חשיבותה של המחשבה. עולם המחשבה הוא הזירה האמיתית של הפעילות הדתית של האדם. מול עולם זה נמצאת המציאות הממשית של עולמנו היומיומי. זהו עולם ה'עובדא'. המעשה הוא חשוב, אולם עיקר מהותה של המצווה נעוץ בקבלת האדנות: "וזהו 'מצוה' ועי"ז אנו מחוברין להרצון, וזהו ש'מצוה' הוא ל'התחברות'" (שם). הצוותא, ההתחברות, היא אכן ההליכה ברצון ה'.

נוסח אחר של גישה זו מדבר לא על עשיית מצוות, אלא על ההדמות לקב"ה. נדגים רעיון זה בקטע משל רח"ח המפרש את הפסוק (משלי כב) 'חנוך לנער על פי דרכו'. קטע זה נראה לי כמבטא במלוא חריפותו את הפולמוס עם העמדה האוטונומית. כפי שראינו ועוד ניוכח להלן, הפרדיגמה של העמדה האוטונומית היא משל הילד, שהאב משתעשע בו אף במצוה קלה, כמזיגת הכוס. והנה השעשוע שיש לאב מבנו מקובל על רח"ח, אלא שהוא מקבל פירוש אחר לחלוטין:

חנוך לנער עפ"י דרכו (משלי כב) איתא בזוהר נער בחדו איתקטר. פי' הקטן מקושר בהשמחה שיש לאב ממנו השמחה. והטעם כי הוא בבחינת אין בלי שום מדה ואהבה ויראה שלו הוא אצל האב ובזה הוא אוהב אותו. והנה השמחה להאב מהבן היא מחמת שהבן קטן ועדין הוא בבחינת גולם שיכול לקבל כל הצורות ומסתמא יהא לו שכל האב כי הוא עמו עצם אחד גמור. וכשמתחיל להתנוצץ אצל הבן מדה ממדת האב נקרא 'יוסף', שיש לאביו תוספת אהבה לבן (חו"ח ס' שמט עמ' קכח).

אהבת האב לבן מתעוררת בצורה זאת, כי הבן עדין גולם, 'אין' אך מבחינה פוטנציאלית הוא יקבל צורת האב: "ומסתמא יהא לו שכל האב". המטרה היא אכן שהבן ידמה לאביו, והאדם לקב"ה. מתוך עיון

בטקסט הזה ניתן להסיק שה'אין' איננו מטרה, אלא נקודת מפנה בתהליך, בו האדם מתגבר על רצונו ותכונותיו, ומתדמה לקב"ה. ההגעה לאין היא החזרה למצב היסודי של הבן הקטן. רעיון מקובל הוא לראות בעבודת הבן את האידיאל. כך ניסח רעיון זה רמ"מ מויטבסק: "כי כל הדברים שעושה בן קטן הם שטותים אצל אביו, כך הקב"ה יש לו תענוג ממעשינו וזהו העוה"ב מה שמשעשע הקב"ה ומתענג ממעשינו" (לקוטי אמרים, כט ע"א). לדעתי, מתפלמס רח"ח עם עמדה זו. המטפורה המשווה את העבודה ליחסי אב ובן מסיקה מהשוואה זו מסקנה מקילה:

המשילו כשבן בא לפני אביו ורוצה לעשות לו עבודה ונחת מעבודה כבדה, האב משיב לו שאינו רוצה בעבודה כבדה כזו רק שימזוג לו כוס בזה הוא רוצה. ובזה המשל התירו להם לאכול ולשתות הרבה כי גם זה דרך האב עם הבן: כשאין הבן רוצה לאכול אם היה באפשר להאב שהוא בעצמו יכנס בתוך קרבו וגורנו בכדי שיוכל לאכול היה עושה מחמת אהבתו" (חור"ח כללים גדולים ס' יט, עמ' יב).

'יוסף' מציין את הצדיק: "מה שהלביש את עצמו גם בזה העולם הגשמי הוא נקרא תוספות, דהיינו שיכירו אלקותו דהיינו אהבתו ויראתו וזה נקרא הוספה וע"כ נקרא הצדיק 'יוסף'" (חור"ח ס' של עמ' קכב-ג). ההוספה הזו היא דו צדדית. הקב"ה מוסיף השפעה על הצדיק, אולם מצד שני הצדיק חייב להתגבר על עצמו. ההתגברות על המצב האנוכי, הנורמלי, נקראת הגבהה, "כשאנו מגביהים א-לקות שהוא החיות שבתוכנו להקב"ה" (חור"ח שלד, קכו). אולם אין התגברות זאת יכולה להמהל בעצבות. המצוה צריכה להעשות אכן דוקא מתוך שמחה ואז היא גורמת לתענוג למעלה (חור"ח ס'יד, עמ' ה). והשמחה תלויה בזה "שזכה להיות עובד למלך גדול כזה" (חור"ח שלג, קכה). המעבר אל המציאות החמרית נעשה עי"ז שהוא מודע לזה ש"יסוד לחיותו לעשות רצון הבורא ולא למלא תאוותו". המצב האנושי הבסיסי חייב עכשיו להתהפך. האדם צריך לעזוב את התאוות הרגילות, "לא יחשוק בארציות", וכפי שראינו אף לא בטוב הרוחני האגואיסטי. הוא צריך להגיע למדרגה הגבוהה ביותר של עבודת ה', או אז הוא ימצא עונג מסוג חדש: "וזה אז תתענג על ה' (ישעיה נח) שצדיק הוא עלמא דחירות.. שהוא מרומם על הארציות" (שם).

העבודה הנובעת מרצונו החופשי של האדם, שבאה מהלב היא חשובה. אך מעבר לה מצויה העבודה עליה נצטוונו, שהשרי היא נעשית בניגוד לנטיותנו: "כלל גדול שתהא העבודה לצורך גבוה בלבד ולא כוונת עצמו אפי' מעט מן המעט רק כולן לה'... ויפה לי לשמוח מאוד שזכיתי שנעשה בגופי ונפשי נ"ר ליוצרי... שלא יהא שום פניה" (חור"ח ס'ד, עמ' ב). העדר הכוונה העצמית כוללת גם את ביטולה של ההנאה הרוחנית, ואף את התקווה לעוה"ב: "לדורותיכם שעובד הש"י בשביל דירה שיהא לו לעולם הבא. בזה ג"כ מטמא הנפש ואף שאינו עובד מחמת הגופניות (חור"ח, ס' עמ' נו). המסקנה הנובעת מכך היא שהיצר הרע משרת מטרה קדושה, ולפיכך "הוא ותמורתו יהיה קודש".